

УДК: 81.362:811.58:82 (575.2)(04)

DOI: 10.35803/1694-5298.2021.2.217-222

МАМБЕТАЛИЕВА С.Ч., ШАБДАНАЛИЕВ Н.А.

¹Кыргызстан эл аралык Университети, Бишкек, Кыргыз Республикасы.

¹Международный Университет Кыргызстана, Бишкек, Кыргызская Республика

MAMBETALIEVA S. CH., SHABDANALIEV N. A.

¹International University of Kyrgyzstan Bishkek, Kyrgyz Republic

satistyle@mail.ru shabdanaliev@mail.ru

КЫТАЙ ЖОМОКТОРУН ЖАНА РИЧАРД III ТРАГЕДИЯСЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУДАГЫ МОРФОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАРДЫ КОЛДОНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ПРИ ПЕРЕВОДЕ КИТАЙСКИХ СКАЗОК И ТРАГЕДИИ РИЧАРДА III НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

FEATURES OF THE USE OF MORPHOLOGIC MEANS IN THE TRANSLATION OF CHINESE FAIRY TALES, THE TRAGEDY OF RICHARD III INTO THE KYRGYZ LANGUAGE

Морфемалар ар тараптуу изилденип, теориялык жактан негизделгенине карабастан, учурда кытай жана англис тилдеринен кыргыз тилине которуудагы морфемалык түзүлүшүн салыштырмалуу талдоо аз. Мындай талдоонун болушу тектеши эмес тилдердин системасын жакшыраак түшүнүүгө кызмат кылат, демек, лексикалык жана грамматикалык компетенттүүлүктүн калыптанышына өбөлгө болот.

Практикалык анализдер аркылуу морфемаларды классификациялоодогу негизги айырмачылыктар, окшоштуктар жана өз ара байланыштар ачылат. Авторлор ошондой эле ушул тилдерде морфологиялык талдоонун негизги принциптерин түшүндүрүп, анализдешкен.

Изилдөөнүн натыйжалары тектеши эмес тилдердин лингвистикалык системасын аныктоого жардам берет.

Өзөк сөздөр: морфологиялык анализ; лексикалык анализ; кытай эл жомоктору; котормо; котормонун өзгөчөлүктөрү.

Несмотря на то, что морфемы всецело исследованы также на теоретическом уровне аргументированы, в настоящий период не имеется сравнительное изучение морфемного порядка переводов с китайского и английского языков на кыргызский язык. Наличие такого изучения способно послужить наилучшему осознанию структуры неродного языка, а означает, способствовать формированию лексической и грамматической компетенции. Поэтому, нами рассматриваются и сопоставляются единицы кыргызского, китайского и английского слова.

Методом теоретического изучения выявляются главные расхождения, сходства и связи в систематизации морфем. В статье также разъясняются главные принципы морфемного разбора в данных языках.

Показатели анализа могут представлять интерес для китаеведов при разработке упражнений для решения лингвистической задачи – членения слова на составляющие.

Ключевые слова: морфологический анализ; лексический анализ; китайские народные сказки, трагедия Ричард III; перевод; особенности перевода.

Despite the fact that morphemes have been fully investigated and reasoned at a theoretical level, there is currently no comparative study of the morpheme order of translations from Chinese and English into Kyrgyz. The presence of such a study can serve as the best understanding of the structure of a non-native language, which means, contribute to the formation of lexical and grammatical competence. Therefore, we consider and compare the units of the Kyrgyz, Chinese and English words.

The method of theoretical study reveals the main differences, similarities and connections in the systematization of morphemes. The article also explains the main principles of morphemic parsing in these languages.

The analysis indicators may be of interest to Sinologists when developing exercises for solving a linguistic problem - dividing a word into its components.

Key words: *morphological analysis; lexical analysis; Chinese folk tales; Richard III, transfer; translation features.*

Пикир алмашуу карым-катышындагы эң негизги тилдик бирдик – сөз. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калаары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин көбөйүп кетиши жана жаңы сөздөрдүн да пайда болушу тууралуу лексикологияда айтылган. Тилдин лексикалык системасынын жаңы сөздөр менен улам толукталып байый бериш процесси башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр менен сөз жасоо процесси аркылуу ишке ашат.

Морфология жеке эле сөздөрдүн формасын изилдөө менен гана чектелбестен, сөздөрдүн формасы аркылуу туюндурулган грамматикалык маанилерди да изилдеп үйрөтөт. Дагы тактасак, «морфология – тилдин грамматикалык курулушунун алгачкысы, адепкиси эсебинде. Ал сөздүн грамматикалык касиеттерин, маанилерин ачып, изилдеп үйрөтөт. Сөздүн курамын (уңгуну жана мүчөлөрдү), сөздүн жасалыш жолдорун, сөздүн сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн, андагы өзгөчөлүктөрдү окутат» [1].

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, «морфология – сөз курамы (морфемалар), сөз түркүмдөрү, ар бир түркүмгө тиешелүү болгон грамматикалык категориялар, сөздүн грамматикалык формалары менен парадигмалары жөнүндөгү илим, грамматиканын бир тармагы» [2, 189] болуп эсептелинет.

«Кыргыз тилинин морфологиясы» деген аталыштагы окуу китеби мектеп окуучулары үчүн алгач ирет окумуштуу-лингвист К.Тыныстанов тарабынан жазылып, 1934-жылы басылып чыккан. [3]. Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу куралдарынын алгачкыларынын бири эсебинде тилчи окумуштуулар жамааты тарабынан жазылып, 1958- жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз тили» окуу китебин атап кетсе болот. Эмгек «Сөз жана анын бөлүктөрү» жана «Сөз түркүмдөрү» бөлүмдөрүнөн куралган [4].

1997-жылы «Сорос-Кыргызстан» фондусунан окумуштуу-лингвисттер: И. Абдувалиев менен Т.Садыков биргеликте иштеген «Азыркы кыргыз тили. (Морфология)» окуу китеби жарык көргөн [5]. И.Абдувалиев бул окуу китебиндеги өзүнө тийиштүү материалдардын негизинде 2003-жылы жеке авторлугунда филологиялык факультеттердин студенттери үчүн деп «Кыргыз тили» аттуу китепти бастырып чыгарган [6].

Өз кезегинде КЭРдин изилдөөчүлөрү да кытай морфемасын таануу окуп жаткан текстти түшүнүүнү жакшыртат, грамматикалык жана синтаксистик компетенттүүлүктүн калыптанышына таасир этет деген пикирге келишет [7].

Кытай тилиндеги морфо-лексикалык каражаттардын которулушу боюнча алгач ирет кытай окумуштуусу Сунь Чансюй “Кытай тилинин сөздүгүндө” [8] 1956- жылы жазып чыккан, андан соң Жэнь Сюэяндын “Кытай сөзүнүн жаралышы” [9] аттуу китеби 1981-жылы басылып чыккан. Ушул эле эмгекти улантып Гэ Бэньи 2017- жылы «Кытай тилиндеги морфо-лексикалык каражаттар» [10] деген эмгеги жарык көргөн. Гэ Бэньинин изилдөөсүнө таянып, кытай жомокторун кыргыз тилине которуудагы морфо-лексикалык каражаттарынын

өзгөчөлүктөрүн каралды. Анын китебинде берилгендей, кытай тилинде бир нече сөздөрдү бириктирүү ыкмасы менен түзүлгөн сөздөрдүн тобу эң көп. Мындай композиция кытай сөз жасоо тутумунда үстөмдүк абалды ээлейт. Адатта, сөз жасоо ыкмасы катары сөз курамы бир компоненттин экинчисине жөн гана туташуусу аркылуу ишке ашат. Сөз курамынын методу менен түзүлгөн сөздөрдү, алардын компоненттеринин ортосунда болгон байланыш түрүнө жараша, эки чоң топко бөлүүгө болот: тең курамдык байланыштагы татаал сөздөр жана багыныңкы байланыштагы татаал сөздөр:

(1) Тең байланышы аркылуу уюшулган татаал сөздөр. Бул татаал сөздөрдүн ортосунда эркин байланыш болот, бир бөлүгү экинчисине көз каранды эмес, эки бөлүгү тең бирдей семантикалык мааниге ээ. Тең байланыштагы татаал сөздөр үч түрдү камтыйт: кошмо түрү, синонимдеш жана антонимдеш.

а. *Кошмо түрү.* Берилген сөз жасоо түрүндө лексикалык бирдиктер эки башка белгини (сапатты, иш-аракетти) билдирүүчү эки же бир нече муундуу морфемаларын бириктирүү аркылуу пайда болот. Мисалы, Сун Чжан Цисяньдин «Лоян дворяндарынын уламыштары» деген китебиндеги «Чжун Линдин айкөлдүгү» чыгармасынан үзүндү алсак:

Кытай тилинде	Кыргыз тилинде
“中令宽宏大度，宽大为怀，不妄喜怒。”	"Чжун Лин өтө кең пейил адам, ал катуу кубанбайт жана ачууланбайт (бир калыпта)".
宽大/a=宽/a+大/a	Кең пейил, кенен

Кытай сөзү 宽大 ырайлуу, кең пейил, кенен деп которулат, 宽 - кең, 大 - чоң дегенди билдирет. 宽大 сөзүнүн мааниси 宽жана大эки муундуу морфемасынын кошмо жыйындысы, алардын ортосунда эркин мамиле бар. Демек, мындай типтеги сөздөр композициялык принципке туура келбейт, башкача айтканда |宽大| ≠ |宽| · |大|, жана бул сүйлөмдө аларды бөлүп кароонун кажети жок.

б. *Маанилеш татаал сөздөр.* Ушул типтеги татаал сөздөр мааниси жагынан окшош келген эки муундуу морфемалардан турат. Алар эки башка нерсени же эки башка касиетти (сапаттарды же иш-аракеттерди) билдирет. Ушул сөздөрдү түзгөн морфемалар бири-бирин толуктап бир лексикалык мааниге ээ болушат. Мисалы:

树木(shùmù) – бак-дарактар деп которулат, кыргыз тилиндеги «бак-дарак» деген сөзүндөй эле, кытай тилинде да树 бак, 木 дарак деп которулат. «Хоу И жөнүндө миф»(1) үзүндү:

Кытай тилинде	Кыргыз тилинде
(1)所有的树木庄稼和房子都被烧成了灰烬，森林也着火了，剩余的人们和动物，四下流窜，发疯似地寻找可以躲避灾难的地方。	Бардык бак-дарактар, эгиндер жана үйлөр өрттөнүп, токой өрттөнүп, калган адамдар жана жаныбарлар табигый кырсыктан кутула турган жерди издеп, ары-бери чуркашты.
树木/n=树/n+木/n	Бак-дарактар/n =бак/n+дарак/n

Ушул эле түрдөгү сөздөргө дагы мисал келтире турган болсо: 寒冷 (суук), мында 寒жана 冷 деген сөздөр суук дегенди билдирет; 依靠 (арык), мында 依 (арык) жана 靠 (арык). Сиздер көрүп тургандай берилген түгөйлөрү өз ара бири-бирине синоним маанилерде келет жана бардыгы өз алдынча лексикалык мааниге ээ. Демек, мындай типтеги сөздөр композициялык принципке дал келбейт жана биригип чогуу каралып 树木 / n, 寒冷 / a, 依靠 / v деп белгиленет.

в. Карама-каришы татаал сөздөр. .

Бул түрдөгү татаал сөздөрдүн лексикалык бирдиктери өз ара бири-бирине антоним маанилерде келип, байланышта турган эки муундун айкалышынын натыйжасында жаралат. Сөздү түзгөн антонимдердин айкалышы алардын маанилеринин жалпылануусуна жана түзүүчү морфемалардын семантикалык трансформациясына алып келет: башка маанидеги сөз пайда болот, башка текке же башка сөз түркүмүндөгү татаал сөз жаралат.

Мисалы: 快慢 (ылдамдык) зат атоочко таандык сөзү сын атоочтордун айкалышынан келип чыккан: 快 (тез) жана 慢 (жай), 开关 (кошкуч, күйгүзгүч) зат атоочу = 开 (ачуу) + 关(жабуу) эки этиштерден, 天地 (дүйнө) зат атоочу = 天 (асман) + 地 (жер) деген зат атоочтордон турат. Тутумундагы ар бир муун өз алдынча лексикалык мааниге ээ, бирок таатал сөз катары бир гана сөз түркүмүндө көрсөтүлөт: 快慢 / n, 开关 / n, 天地 / n .

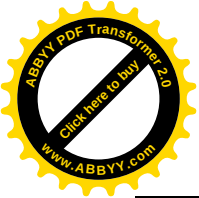
Антонимдеш татаал сөздөрдүн катарындагы сөзү «Хоу И жөнүндө миф», «Сегиз өлбөс периштелер дарыяны кантип кечип өтүшкөндүгү жөнүндө жомок» жана «Ньюва кантип адамдарды жараткан» жомокторун которуудагы мисалдардан келтирсек:

Кытай тилинде	Кыргыз тилинде
盘古开辟了天地之后，天上有了太阳、月亮、星星，地上有了山川草木，花鸟虫鱼，可是就是没有人。	Паньгу дүйнөнү жараткандан кийин, көктө күн, ай, асман толо жылдыздар, жерде тоолор тизилип, суулар шаркырап агып, гүлдөр ажайып гүлдөп, сууда түрдүү балыктар сүзүп, чымчыктардын жагымдуу сайраганы угулуп турган. Кызыгы, ушундай кереметтүү жер бетиндеги жашоодо бир да адам жок болгон.
天地/n.=天/n.+地/n.	Дүйнө (аалам, айлана)/зат атооч+асман/зат атооч+ жер/зат атооч

Мисалы төмөндөгү У.Шекспирдин «Ричард 3» трагедиясындагы метатил аркылуу которулушундагы өзгөчөлүктөр:

Англис тилинде	Орус тилинде	Кыргыз тилинде
ANNE. O God, which this blood mad'st, revenge his death! O earth, which this blood drink'st, revenge his death! Either, heav'n, with lightning strike the murd'rer dead; Or, earth, gape open wide and eat him quick, As thou dost swallow up this good king's blood, Which his hell- govern'd arm hath butchered.[15]	Леди Анна Бог, кровь ты создал, отомсти за смерть! Земля, кровь пьешь ты, отомсти за смерть! О небо, молнией убей убийцу! Земля, раскройся и пожри его, Как королевскую ты кровь пожрала, Что выпущена дьявольской рукой.[14]	Леди Анна Оо кара жер, оо жараткан кудайым, Бул кан үчүн өч ала кер ылайым! Күн күркүрөп чагылган чачылып, Кара жер, оозуң ачылып, Береги ыйык канды жуткакдай, Жутсаң экен береги шүмшүктү жашырып [13]

Англис тилинде murder+er=убийца-(убить)+ца, ал эми кыргыз котормосунда кырдаалды сүрөттөө методу аркылуу берилген.

Англис тилинде	Орус тилинде	Кыргыз тилинде
GLOUCESTER. I cannot tell; the world is grown so bad That wrens make prey where eagles dare not perch. Since every Jack became a gentleman, There's many a gentle person made a Jack. [15].	Г Л О С Т Е Р Не знаю я. Так плох стал свет, что совы Летают там, где места нет орлу. С тех пор как каждый шут здесь дворянин, Дворяне скоро все шутами станут.[14]	Г л о с т е р Мүмкүн! Дүйнөнүн бузулганы ушунчалык, Каргалар бүркүттүн ордуна уя салып, Маскарапоз дворян болуп алды, Дворянга маскарапоздун орду калып.[13]

Бул жерде болсо **dare** деген сөз кыргыз тилине которууда котормочу метатил аркылуу которгон дагы – dare маанисин кырдаалды сүрөттөө менен көрсөткөн. Эгер Каргалар бүркүттүн жерине даап бара албаган – деп которгондо биз англис тилинде берилген сөздүн маанисин так берилмек деп ойлойбуз.

Англис тилинде	Орус тилинде	Кыргыз тилинде
KING RICHARD. The sons of Edward sleep in Abraham's bosom.... Now, for I know the Britaine Richmond aims. At young Elizabeth, my brother's daughter. And by that knot looks proudly on the crown. To her go I, a jolly thriving wooer.[15].	Король Ричард Эдварда дети - в лоне Авраама.. Я знаю, Ричмонд целит в дочь Эдварда, Елизавету. Через этот брак Уверенней глядит он на корону; Но я веселым женихом пойду к ней.[14]	Король Ричард Жаннаттын жайында тынч укташсын деп, Эдуарддын уулдарын жөнөтүп салдым. Агадан туулган карындашым — Елизаветаны Катындыкка Ричмонд алмакчы да, Ошол нике менен такка бармакчы. Бастырбастан бул жерге анын таманын, Өз карындашымды өзүм аламын.[13]

Жогорудагы мисалдарда **wooer- (ухаживать)- кароо, багуу** кырдаалды сүрөттөө методу аркылуу көрсөткөн.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана кытай тилдеринде сөз түзүлүшүнүн окшош мыйзам ченемдүүлүктөрү бар экендиги жөнүндө изилдөөнүн гипотезасы тастыкталды. Ушундай ар кандай тилдердин сөз бирдиктерин түшүнүү, аларды теориялык деңгээлде салыштыруу аркылуу келип чыгат. Белгиленген окшоштуктар жана айырмачылыктар менен куралданып, чет тилин үйрөнүүчүлөр практикалык маселелерди - чет тилдеги сөздүн морфемикалык жана морфологиялык талдоосун кыйла маңыздуу чече алышат.

Изилдөөнүн натыйжалары кытай тилин чет тили катары үйрөнүүдө морфемиялык талдоо боюнча көнүгүүлөрдү түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн, анткени сөздүн бөлүктөрүн түшүнүү- бул студенттердин морфологиялык, демек, грамматикалык компетенттүүлүгүнүн калыптанышында жатат.

Адабияттардын тизмеси

1. Акунова А. Азыркы кыргыз тили. Морфология: Жогорку окуу жайдын студенттери үчүн [Текст] / А.Акунова, Б.Чокошева, Г.Эшимбекова. – Б.: 2009. – 150 б.
2. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]. – Б.: «Аврасия Пресс», 2015. – 704 б.
3. Азыркы кыргыз тили. II бөлүм (Сөз түркүмдөрү) [Текст]. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1958. – 160 б.
4. Батманов И.А. Части речи в кирг. Языке [Текст] / И.А.Батманов. – Ф.: 1936.
5. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. (Морфология) [Текст] / И.Абдувалиев, Т.Садыков. – Б.: 1997.
6. Абдувалиев И. Кыргыз тили [Текст] / И.Абдувалиев. – Б.: 2003.
7. Ву Сина, 2017; Ян Суминг, Чжао Ин, 2019
8. 孙常叙. 汉语词汇, 长春, 1956年
9. 任学良. 汉语造词法, 北京, 1981年
10. Ge Benyi. 2017. Modern Chinese Lexicology. London and New York, Routledge, 231 p.
11. Караева З.К. Перевод и семиотика [Текст] / З.К.Караева. – Б.: 2006.
12. Мамбеталиева С.Ч. Кытай маданияты кытай жомокторунда. II жана III курстун студенттери үчүн усулдук колдонмо [Текст] / С.Ч.Мамбеталиева. – Б.: 2019.
13. Иманкулов Ж. “Ричард III” В. Шекспир трагедиясы [Текст] / Ж. Иманкулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
14. Shakespeare W.,/ Histories volume 1, // W.Shakespeare . David Campbell Publisher Ltd., /1994 y. / p.375, p.379, p.381, p.385, p.387, p.388, p.389, p.470, p.509, p.512.